

кандидат філологічних наук,
доцент, докторант
Харківського національного
педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди

ВНУТРІШНІЙ СВІТ ПЕРСОНАЖА В ПСИХОПОЕТИКАЛЬНІЙ ПЛОЩИНІ

Постановка проблеми. Апробація останніх наукових видань, що визначають тенденції українського й зарубіжного літературознавства початку XXI століття, переконує в актуальності й перспективності зазначеної в назві статті проблеми в контексті психопоетикального дискурсу на сучасному етапі розвитку теоретико-літературного процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний поштовх розвитку психологічних концепцій у літературознавстві дав своїми лінгвістичними й літературно-естетичними працями О. Потебня. На особливу увагу заслуговують дослідження науковця в аспекті літературної творчості як специфічного виду пізнавальної діяльності, психофізіологічної характеристики таланту митця, психологічного механізму осягнення художньої істини, психології поетичної образності. Ідеї О. Потебні розробляли І. Айзеншток, Г. Сивокінь, Н. Шумило, І. Фізер та інші.

Л. Виготський у «Психології мистецтва» приділяв основну увагу аналізу структури художнього твору. Його цікавила складна діалектика почуттів, що можуть викликатися художнім текстом. Стрижнем у «Психології мистецтва» виступала *ідея естетичної реакції*.

Відображення внутрішньої єдності психічних процесів, станів, особливостей дій, настроїв і поведінки людини – вираження людської психіки в літературі – досліджував В. Фащенко. А. Єсін трактував художній психологізм як відображення внутрішнього світу людини художніми засобами, проникнення письменника в душевний світ героя, як здатність докладно описувати різні психологічні стани й процеси (почуття, думки, бажання тощо), помічати нюанси переживань. Л. Гінзбург називала художнє освоєння людської свідомості психологізмом, індивідуалізованим відтворенням переживань у їх взаємозв'язку, динаміці й неповторності.

Формулювання цілей статті. Попри певні досягнення науковців, сучасний стан літературознавчої психопоетики залишається відкритим для комплексного вивчення літературних явищ, до яких ми зараховуємо й проблему внутрішнього світу. **Метою дослідження** є визначення сутності внутрішнього світу персонажа в контексті психопоетики, особливостей його структуроутворень.

Виклад основного матеріалу. Внутрішній світ персонажа в літературі не одразу став повноцінним і самостійним об'єктом зображення. Первісним об'єктом літературного зображення ставали зовнішні процеси та події, які майже не вимагали усвідомлення та витлумачення. Як зазначав А. Б. Єсін, «<...> в усій культурі цінність здійсненої події була набагато вищою за цінність переживань з її приводу, за цінність людини, що учинила дещо визначне й варте згадування» [8, с. 52].

Розуміння людини як комплексу більш-менш усталених рис характеру виникло, коли в міфі природне вперше почало відділятися від суспільного [18, с. 807]. Однак на такій стадії художнього мислення психопоетикальне зображення в художній площині не було розвиненим, оскільки загалом міфічна свідомість майже не відбивала особливості конкретного індивіда. В. Кожинов зауважував: «Казка передає тільки певні сполучення фактів, повідомляє про основні події й учинки персонажа, не заглиблюючись у його основні внутрішні й зовнішні жести <...>. У результаті все це пояснюється нерозвиненістю, *примітивністю психічного світу індивіда*, а також відсутністю істинного зацікавлення цим об'єктом» [10, с. 436]. Подібне спостереження робить М. І. Стеблін-Каменський щодо ісландських саг: «Об'єктом зображення в сагах були завжди ті чи інші події. Отже, зображення переживань у сагах – завжди лише побічний продукт зображення чогось іншого» [14, с. 70–71].

Загальне розуміння людини в ранніх художніх культурах добре сформулював М. Бахтін: «Людина суцільно розгорнута в зовнішнє (*человек овнешнен*). Поміж її істинною сутністю та зовнішнім виявленням не існує жодних розбіжностей. Усі її потенції, можливості в повній мірі реалізовані в її соціальному стані, долі, навіть у зовнішності: поза цією долею та певним станом від неї нічого не залишається. Вона стала всім, чим могла бути, й вона могла бути тільки тим, чим стала. Вона суцільно розгорнута в зовнішнє <...>: у ній усе відкрито й гучно висловлено, її внутрішній світ та її зовнішні риси, <...> вчинки лежать в одній площині» [1, с. 476–477].

Така суцільна розгорнутість у зовнішнє («овнешненность») не створювала можливості й необхідності для психологічного аналізу, не вимагала проникнення до потаємного, інтимного. У художній літературі не зображалося індивідуальне, приватне життя людини, адже «особистість існує, живе лише остільки, оскільки її життя відоме й цікаве для інших». М. Бахтін зауважує: «Погляд на себе саму повністю збігається з поглядом на неї інших <...> Вона (людина. – І.С.) бачить і знає в собі тільки те, що бачать і знають про неї інші. Все, що може сказати про неї інша людина, вона може сказати про себе сама, й навпаки. У ній немає що шукати, немає що вгадувати <...>, вона суцільно розгорнута в зовнішнє <...>» [1, с. 477]. У зв'язку із цим можливість розкриття внутрішнього світу героїв обмежувалась. На думку А. Єсіна, почуття, переживання зображувались у проявах зовнішніх дій, мовленні, змінах у міміці й жестах. «Зовнішнє» людина припускалася рівною «внутрішній», між явищами духовного світу та їх тілесним, пластичним вираженням встановлювався жорсткий однозначний зв'язок. У подібній естетичній системі можливий був лише один засіб вираження певного почуття. Позначення емоційного стану героя вказувало саме на однозначний зв'язок переживань з його зовнішнім вираженням і підкреслювало ритуальний, стереотипний характер цього вираження [8, с. 53].

Слід також зазначити, що не тільки зовнішнє вираження різноманітних емоційних станів ставало в цій художній системі стереотипним і однозначним. Те ж саме можна говорити про саму сутність людських переживань. До певного часу література знала тільки один стан горя, радості тощо. У зв'язку з цим сама кількість емоційних станів, що зображувалися в літературі, була достатньо обмеженою; до того ж не існувало градації одного й того ж почуття, відчуття. Кожне почуття бралось в максимально розвиненому стані: якщо радість, то сильна, якщо скорбота, то велика [8, с. 54].

На нашу думку, така особливість зображення емоційних станів пов'язана знову ж таки з «розгорнутістю у зовнішню» людини (за М. Бахтіним), бо індивідуалізації почуття неможливо досягнути, спостерігаючи лише за його зовнішніми проявами, до того ж якщо вони носитимуть на собі відбиток ритуальної стереотипної поведінки. Для виникнення в художньому мисленні уявлення про різноманітні варіанти радощів, горя, щастя тощо кінче необхідним було відокремлення зовнішнього буття від внутрішнього й цілеспрямований аналіз останнього.

Отже, на ранньому етапі розвитку психологічне зображення явних проявів внутрішнього світу в літературі спостерігалось лише у вигляді фіксації зовнішніх простих переживань.

Внутрішній світ літературного героя в добу бароко сприймався як нестабільний, сповнений страждань, позбавлений радісних відчуттів. Для поглибленого уявлення про «внутрішню» персонажа значення мали філософські уявлення про людину, її плінний душевний світ, почуття та емоції.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. німецькі романтики винайшли синтетичне розуміння «внутрішньої людини». Ж.-П. Ріхтер у трактаті «Кампанська долина, або Про безсмертя душі» проголосив: «Внутрішній Всесвіт <...> найпрекрасніший, більш гідний захоплення, аніж зовнішній <...>; потребує іншого неба, замість того, яке простягається над нами, більш піднесеного світу, замість того, який обігривається променями сонця. Тому справедливо говорять не про іншу землю або земну кулю, а про другий світ <...>, який розташований на іншому боці Всесвіту» [17, с. 41]. «Внутрішній Універсум» володіє власною безкінечністю, – стверджував Ж.-П. Ріхтер, – і стикається з безкінечністю «зовнішньою» [17, с. 42].

Німецькі романтики глибоко відчували безсилість слова; вони усвідомлювали, що мовлення є найбільшим багатством людини, що призначене для називання предметів, вчинків, подій, але не для висловлення почуттів і думок. Вони вважали, що «внутрішня людина» є німою, проявляти себе здатна лише за допомогою звуків, позбавлених сенсу (за В. Г. Ваккенродером, «прокляття змісту») [16, с. 23].

Ф. фон Гарденберг (Новаліс) стверджував, що мова втратила колишні якості, стала ближчою до почуттів і переживань. «Наша мова була більш музичною, <...> згодом стала прозаїчною і позбавилась музичного тону. Вона стала елементарним звучанням. Вона (мова. – І. С.) має стати співом» [12, с. 135]. Н. Берковський наголошував на культурі музики у романтиків: «<...> музика виражає буття самого буття, життя самого життя <...>. Таємниця життя вже досяжна <...> через музику <...>. Для романтиків найприроднішим способом відтворити людину є лірика й музика. Це прямий зв'язок із її душею <...>. Опис музики, яку відтворює персонаж, є прийнятним за психологічний аналіз. У лірику, в музику романтики вірили, а в психологію не вірили, адже психологія вторила зовнішньому світу» [3, с. 32, 55]. У російській літературі В. Жуковський першим висловив думку про безсилість слова для вираження «внутрішньої людини» у поезії «Невимовне» (1819). На думку Г. Гуковського, для автора «Невимовного» «мистецтво покликане передавати лише те невимовне душевне хвилювання, ті хисткі відтінки настроїв, які складають сутність внутрішнього життя свідомості, для яких зовнішня природа є лише умовним подразником, приводом» [6, с. 47]. Головне завдання Жуковського-поета дослідник вбачав у висловленні «невимовного»: «<...> кожне його слово намагається втілити в малому об'ємі мислиму ним структуру буття в душі» [6, с. 48]. Отже, В. Жуковський намагався відшукати мовні засоби для вираження невимовного. Російська поезія і романна проза XIX ст. намагалася поєднати світ «внутрішньої людини» зі знехтуванням ними психологізмом. Ю. Еткінд зауважував: «Митці XIX ст., які здолали романтизм, почали реабілітувати психологію» [16, с. 26]. Н. Берковський підкреслював: «Характери неприйнятні для романтиків, бо вони <...> обмежують її особистість, призводять до певного ствердіння» [3, с. 55]. Проте Ю. Еткінд не віднаходив такого «ствердіння» у творах видатних російських митців [див. 16, с. 26].

У творчості письменників-реалістів важливого значення набуло розкриття причинно-наслідкових зв'язків. Так, наприклад, розкриваючи «діалектику почуттів», Л. Толстой, за визначенням Л. Гінзбург, «збагнув співвідношення плінності й сталого в особистості, узятій у ще не баченій повноті та конкретності її буття, духовного і фізичного, соціального і побутового» [5, с. 324]. Л. Толстой визнавав, що для нього «головне – робота внутрішня, душевна, щоб показувати не остаточну роботу, а діючий процес роботи» [15, с. 197]. М. Чернишевський у рецензії на ранні твори Л. Толстого говорив про різні форми психоетичального аналізу. На підставі цієї рецензії літературознавці розрізняли зображення внутрішнього світу персонажа: *динамічне* (розкриття духовного світу людини в її діях і вчинках); *аналітичне* (зображення потоку почуттів і думок героїв); *синтетичне* (поєднання аналітичного й динамічного). І.О. Денисюк називав такий поділ невдалим, оскільки внутрішній психологізм найвищою мірою теж динамічний, і точніше було б, на його думку, розрізняти «зовнішню мову почуттів» і «внутрішню» [7, с. 80–81].

У перші десятиліття XX ст. проблемою внутрішнього світу людини стала нехтувати авангардна естетика. Так, фігурист Ф.Т. Марінетті закликав «повністю й остаточно звільнити літературу від психології» [11, с. 165]. Міцні позиції *психологізму* пов'язують з активізацією самосвідомості людини Нового часу. Сучасна філософія розрізняє свідомість, «яка сама себе реалізовує», і «свідомість, що досліджує власне себе» [13, с. 339]. Останню визначають ще як самосвідомість, що реалізовується у вигляді рефлексії. Активізація рефлексій у Новий час пов'язана із загостреними переживаннями розладу людини з самою собою та усім оточенням. Самозаглибленість людини, її суцільна зосередженість на власній особистості отримала філософську інтерпретацію у праці «Феноменологія духу» Г. Гегеля. Рефлексійну свідомість філософ назвав «томливою», «нешасною». Такій свідомості, зазначає Г. Гегель, «не вистачає сили <...> витримати буття. Вона переймається тим, аби не заплямити величність свого «внутрішнього ества» вчинками та буттям, і з метою зберегти чистоту свого серця уникає стикання з дійсністю» [4, с. 210].

М. Бахтін називає самосвідомість «моральним рефлексом» і характеризує як сенс буття: «Переживання як щось визначене <...>, направлене на певний зміст, предмет, стан, але не на власне себе». Подібні порухи душі М. Бахтін протиставляв хворобливим переживанням, що призводять людину до роздвоєності, такі переживання він назвав «саморефлексією» [2, с. 99–101]. Художня література широко зафіксувала ці тенденції самосвідомості та гідно їх оцінила.

Учені (В. Зімякова, А. Казоріна) пропонують досліджувати внутрішній світ персонажа з позиції його структурованості у контексті емоційного змісту. *Емоційно-завершений внутрішній світ* характеризується впевненістю, самодостатністю, що визначають його самотність. У сатиричних творах така самотність слугує захистом внутрішнього світу; у драматичних – діє руйнівню; у трагічному та філософському модусах стає екзистенціальним, на думку А. Казоріної.

Такі літературні герої схильні до самоаналізу і вміють визнавати свої помилки. *Емоційно-незавершений внутрішній світ* обумовлений нестійкими ціннісними настановами, наслідуванням шаблонів, взірців. Такий внутрішній світ відрізняється відвертістю, здібністю сприйняття як позитивного, так і негативного, внутрішньою незрілістю. *Емоційно-нейтральний внутрішній світ* реалізується у зіткненні драматичного і сатиричного модусів художності. Літературні герої з таким внутрішнім світом розробляють догми, дотримуються їх. Вони – емоційно-нейтральні, без глибокого філософського розуміння та переживання. *Емоційно-перетворений внутрішній світ* героя позбавлений самоаналізу, а результати душевної діяльності – алогічні та беззмістовні. Переживання *емоційно-спрощеного внутрішнього світу* залежать від зовнішніх обставин теперішнього, у героїв відсутня пам'ять як категорія, яка визначає цінність людського існування у просторі та часі. *Емоційно-зруйнований внутрішній світ* характеризується повною відсутністю суджень, обмеженістю сприйняття, мозаїчністю переживань, швидкою зміною протилежних переживань [9].

Висновки і перспективи подальших розвідок. Теоретичні підходи до визначення сутності проблеми внутрішнього світу персонажа, з одного боку, є досить дискусійними, з іншого – перспективними. Перспективу подальших досліджень вбачаємо насамперед із окресленням підходу до розгляду внутрішнього світу персонажа з позиції категорії характеру як «найбільшого» у «внутрішньому» персонажі-характері, а також специфіці вираження внутрішнього світу в художньому тексті.

Література:

1. Бахтин М.М. Епос и роман. Вопросы литературы и эстетики. Москва: Художественная литература, 1975. С. 476–477.
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1986. 444 с.
3. Берковский Н.Я. Романтизм в Германии: монография. Л.: Художественная литература, 1973. 568 с.
4. Гегель Г.В.Ф. Эстетика: в 4-х т. М.: Искусство, 1968. Т. 1. 212 с.
5. Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. Л.: Сов. писатель, Ленингр. отделение, 1971. 464 с.
6. Гуковский Г.А. Пушкин и русские романтики. М.: Художественная литература, 1965. 355 с.
7. Денисюк І.О. Розвиток української малої прози ХІХ – поч. ХХ ст. К.: Вища школа, 1981. 216 с.
8. Есин А.Б. Психологизм русской классической литературы: книга для учителя. М.: Просвещение, 1988. 176 с.
9. Казорина А. Внутренний мир героя и его представление в прозе М. Булгакова. Вестник ИГЛУ. Язык. Культура. Коммуникация. 2009. №2(6). С. 29–34.
10. Кожин В. Сюжет, фабула, композиция. Теория литературы: в 3-х т. М.: Наука, 1962–1965. Т. 3. 1965. 504 с.
11. Маринетти Ф.Т. Технический манифест футуристической литературы. Называть вещи своими именами: Программные выступления мастеров западно-европейской литературы XX века / сост., предисл. Л. Г. Андреева. М.: Прогресс, 1986. 638 с.
12. Новалис. Фрагменты. Литературная теория немецкого романтизма / под ред. Н. Я. Берковского. Л.: Издательство писателей в Ленинграде, 1934. 329 с.
13. Рикер П. Конфликт интерпретаций: очерки о герменевтике / пер. с фр., вступ. ст. И.С. Вдовиной. М.: КАНОН-пресс-Ц; Кучково поле, 1995. 263 с.
14. Стеблин-Каменский М. И. Мир саги. Становление литературы. Л.: Наука, 1971. 246 с.
15. Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений: в 90 томах. Академическое юбилейное издание / под общ. ред. В. Г. Черткова. М.: Государственное издательство художественной литературы, 1953. Т. 65. 372 с.
16. Эткинд Е.Г. «Внутренний человек» и внешняя речь. Очерки психоэтики русской литературы XVIII – XIX вв. М.: Языки русской культуры, 1999. 446 с.
17. Jean-Paul. Gesammelte Schriften. Berlin, 1987. Bd. 2. S. 35.
18. Myth // The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics. Princeton, 1993. 807 p.

Анотація

I. СКЛЯР. ВНУТРІШНІЙ СВІТ ПЕРСОНАЖА В ПСИХОПОЕТИКАЛЬНІЙ ПЛОЩИНІ

Стаття продовжує цикл публікацій автора, в яких висвітлюються проблеми психопоетики в контексті розвитку сучасного літературознавства. Автор визначає сутність внутрішнього світу персонажа в контексті психопоетики, особливості його структуроутворень, проявів.

Ключові слова: внутрішній світ персонажа, емоційно-завершений внутрішній світ, «внутрішня» і «зовнішня» людина.

Аннотация

II. СКЛЯР. ВНУТРЕННИЙ МИР ПЕРСОНАЖА В ПСИХОПОЭТИКАЛЬНОЙ ПЛОСКОСТИ

Статья продолжает цикл публикаций автора, в которых освещаются проблемы психоэтики в контексте развития современного литературоведения. Автор определяет сущность внутреннего мира персонажа в контексте психоэтики, особенности его структурообразований, проявлений.

Ключевые слова: внутренний мир персонажа, эмоционально завершённый внутренний мир, «внутренний» и «внешний» человек.

Summary

I. SKLIAR. THE INNER WORLD OF A CHARACTER IN THE PSYCHO- OBJECTIVE PLANE

The article continues the cycle of the author's publications in which the problems of psychopoetics in the context of modern literary studies development are considered. The author defines the essence of the inner world of the character in the context of psychopoetics, the peculiarities of its structure formation, manifestation.

Key words: inner world of the character, emotionally completed inner world, «internal» and «external» person.